

EMILI M. OBIOL I MENERO*

LES NOTÍCIES RAMADERES A
LES OBSERVACIONES DEL REYNO DE
VALENCIA D'A. J. CABANILLES

RESUMEN

El estudio intenta hilvanar un discurso explicativo y revisionista de la ganadería valenciana a finales del S. XVIII partiendo de la dispersa información pecuaria que contienen las *Observaciones*. El posterior contraste bibliográfico, la documentación consultada y el análisis geográfico, inducen a pensar que el tratamiento que dispuso Cabanilles a la ganadería estuvo muy influido por su ideología de fomento agrícola, mostrando así una imagen pecuaria, en fondo y forma, un tanto desajustada a la realidad de entonces que tendría muchos más componentes económicos, sociales y territoriales que los que transmite Cabanilles.

RESUM

L'estudi intenta embastar un discurs explicatiu i revisionista de la ramaderia valenciana cap a finals del segle XVIII partint de la dispersa informació pecuària que contenen les *Observaciones*. El posterior contrast bibliogràfic, la documentació consultada i l'anàlisi geogràfica, indueixen a pensar que el tractament que dispensà Cabanilles a la ramaderia estigué molt influenciat per la seua ideologia de foment agrícola, mostrant així una imatge pecuària, en fons i forma, un tant desajustada a la realitat d'aleshores que tindria molts més components econòmics, socials i territorials que els que transmet Cabanilles.

ABSTRACT

The research tries to concentrate on an explanatory and revising discourse on the Valencian cattle raising in the late eighteenth century starting from the dispersed livestock information that the *Observaciones* contain. The following bibliographical contrast, the consulted documentation and the geographical analysis induce us to think that Cabanilles' treatment of cattle raising was very much influenced by his agricultural fomentation ideology, thus showing a livestock image, in depth and means, rather disconnected with the reality of the time which would have many more economic, social and territorial components that the ones Cabanilles transmits.

* Departament de Geografia. Universitat de València.

1. INTRODUCCIÓ

El tractament que dispensen les *Observaciones del Reyno de Valencia*¹ a l'activitat pecuària i al seu entorn es caracteritza pel desinterés, cosa que en bona mesura s'explica pel fet com els objectius de l'obra són solament la població, els fruits, la botànica i l'agricultura. Amb tot, Cabanilles continua una llarga tradició bibliogràfica que va tendir a menystenir el paper de la ramaderia com una de les activitats configuradores del camp valencià, si més no de l'interior, i això fa, entre d'altres poderoses raons, que l'obra es mantinga sens dubte dins uns paràmetres d'actualitat (LÓPEZ PIÑERO, 1995). Resulta simptomàtic que una obra magnífica, que es distingeix pel rigor i la minuciositat, en certa manera canvie de criteris a l'hora de tractar els temes pecuaris.

Tot plegat és, però, comprensible. Cabanilles és un intel·lectual que es podria relacionar amb el moviment de la racionalitat econòmica de la Il·lustració, partidari de les tesis fisiocràtiques d'extensió imperativa de l'agricultura. La seua època va conèixer un creixement molt fort quant a la població, l'agricultura i els preus, cosa que des de la perspectiva de la ramaderia, va significar un aprofundiment de la problemàtica agricultura-ramaderia, que pel seu torn va ocasionar un notable retrocés de les pastures i dels drets i, per tant, del bestiar i els ramaders tant en quantitat com en qualitat.

En l'obra de Cabanilles, la ramaderia extensiva hi apareix, després de la ricultura, com el màxim enemic agronòmic, i com a tal cal combatre-la. Mai millor dit, la ramaderia hi és tractada com el boc expiatori sobre el qual es descarrega l'oposició antifeudal, ja que és la mostra més visible del domini a què eren sotmesos la població i el territori, i també les produccions.

El present estudi mira d'acostar-se al coneixement ramader de l'època a partir de les dades que ens ofereixen les *Observaciones*. Metodològicament he de sintetitzar la dispersa i puntual informació que sobre la ramaderia conté l'obra, i contrastar-la tant com ha estat possible amb la informació que els pràctics de l'època² van subministrar al mossèn. A partir d'ací, he maldat per construir un discurs explicatiu sobre la situació de la ramaderia a la darrerria del set-cents.

2. RAMADERIA I TERRITORI. DEL PREDOMINI A L'ESCASSESA

Des del punt de vista de la ramaderia, el territori va tenir durant tota l'època senyorial un paper fonamental. Fent-ho esquemàticament, tots els termes de l'antic regne se subdividien a efectes del seu ús pecuari, en quatre vedats: l'horta, el bovalar, l'empriu i reialenc³. La seua ocupació, total o parcial, comportava, com a mínim, l'exigència de

¹ Les frases i mots extrets de l'obra de Cabanilles apareixeran en cursiva al text. Els municipis o comarques que s'hi citen, als quals es referirà la idea precedent, bé en exclusiva o bé com a exemple, apareixeran entre parèntesis al text.

² Vull agrair-li al professor J. F. Mateu i Bellés que em facilités la informació original prèvia que després va servir perquè A. J. Cabanilles confegegés les *Observaciones*.

³ Paga la pena explicar un poc més aquesta subdivisió. Al marge de l'horta, que posseïa una regulació especial, els bovalars es reservaven per als abastadors de les ciutats, els emprius solien arrendar-se a serrans des de l'octubre fins al març i, finalment, els reialencs de lliure ús per als veïns, com l'anterior terratge entre l'abril i el setembre, encara podien arrendar-se a serrans en cas de sobrar.

Aquesta partició va entrar en crisi a mesura que l'agricultura guanyava posicions, ja que, per exemple, les apropiacions i les rompudes dels emprius desplaçaven els transhumants cap a les deveses i reialencs; alhora, els arrendataris d'aquelles també es desplaçaven cap a aquests darrers. Així, els reialencs anaven deixant de ser-ho. El conflicte, per tant, entre les propietats agràries, els arrendaments d'herbes i els abastaments estava servit, com es pot comprovar amb els avalots de la dècada del 1760 al sud del País Valencià.

pagaments pel seu aprofitament -herbatge-, o, simplement pel trànsit -pas i borra-. Enfront d'aquest domini extensiu, semiabsentista i rendista, els fisiòcrates il·lustrats entenen que el territori s'havia de supeditar a l'home i a les seues necessitats (BROC,1991) i que com a tal s'havia de tractar, és a dir, com un bé intensiu i privat, base del treball.

En aquest context Cabanilles en la seua revista al País Valencià, associa la ramaderia amb el benefici de les terres incultes i dels extensos, alts i apartats terrenys de muntanya, és a dir, amb allò que s'anomenen "montes blancos". Les terres inhòspites i marginals, els brenys i les cingleres eren, o es volia que fossen, el lloc natural del bestiar; i això mateix eren els dilatats termes asprius i fragosos (Teresa de Cofrentes), que de vegades eren qualificats de deserts (el Caroig). Habitualment, les altes muntanyes eren "un recinto de montes áridos, por lo comun incapaces de cultivo, y por eso destinados á pasto" (el Maestrat), on "..... la naturaleza se presenta allí sin que el arte la altere....(i).... reyna un silencio profundo que solo interrumpen los cencerros de algun ganado" (el Turmell).

A la muntanya valenciana, i especialment a la ibèrica, el tracte que rep la ramaderia és el menys dolent dins l'obra de Cabanilles. El bestiar, el gra i el gla conformen la trilogia dels seus productes. A més, la ramaderia, associada al mas ("cortijo") i a les pastures que hi són inherents, permet que els masovers i els habitants d'aquesta zona visquen amb una més gran "comodidad" que no ho fan els pobles veïns. No és una casualitat, en aquest sentit, que en les estampes més o menys idealitzades que conté l'obra, només apareguen ramats en aquestes terres septentrionals (el Forcall, Culla).

A l'interior muntanyós, el diferencial de rendibilitat entre ramaderia i agricultura, que sovint es decanta cap a la primera i en caracteritza el paisatge, l'economia i la societat senyorial, comença en aquestes dècades a canviar de sentit. Per contra, al litoral i prelitoral del país, la ramaderia històricament amb prou feines no s'hi havia desenvolupat a causa de la manifesta incompatibilitat amb l'agricultura d'horta o comercial (ARDIT, 1993 a). Això ocasionava periòdics dèficits de productes i subproductes pecuaris, que també es poden palesar en les *Observaciones*.

I és que si la ramaderia del país mai no va disposar d'una distribució equilibrada entre les terres de cultiu i les que es dedicaven al pasturatge de manera que afavorís els seus interessos, ara, davant l'empenta antisenyorial i de rompudes, començava realment el seu definitiu replegament cap els marges del territori i de la societat. Si durant l'Antic Règim, que ara es trobava en l'epíleg, l'agricultura del país mostrava certs signes d'endarreriment i això, d'alguna manera, es podia explicar per l'escàs desenvolupament de la ramaderia⁴, els nous temps no implicaran, sinó ben al contrari, una correcció tendent al model anglès (VALCÁRCEL, 1795) de plena simbiosi productiva.

2.1. El retrocés de la forest. Efectes negatius sobre la cabanya

En la reducció massiva del bosc (SORIANO,1996), hi conflüen bàsicament dues grans causes. La primera, el fort increment de població que demanava terres de cultiu, que va ser simultani a l'apropiació de terres comunals i de propis; la segona, l'expansió de la marina reial i la incipient indústria i urbanització que requerien a ritme creixent fusta

⁴ La teoria general que l'agricultura valenciana de l'Antic Règim estava molt subdesenvolupada a causa de la duresa senyorial i de la poca participació de la ramaderia, està absolutament superada, ja que s'ha demostrat que l'agricultura tenia àrees i sectors intensius i comercials i que la ramaderia, malgrat la seua subsidiarietat, hi contribuïa de manera eficaç (bestiar de treball) i es readaptava (transhumància), a les noves i canviants circumstàncies.

(Vilafranca), llenya i carbó vegetal (serra de Portaceli, Calles). En el segon cas, i per assegurar el repoblament per sembra “*el Comisario de Marina prohibia á los vecinos los pastos en aquellas tierras*” (Catí, tinença de Culla). En aquest context, la ramaderia, més que no pas un factor causal de la desforestació, i teòricament beneficiària d’aquesta, com vol fer entendre reiteradament Cabanilles, va ser una activitat que a mitjà i llarg termini se’n ressentí dels seus efectes.

La ramaderia, segons el mossèn, era una alteradora substancial del medi ambient, ja que impedia el creixement vegetal, si no destruïa el bosc i les seues riqueses, per la qual cosa va proposar un pla per fer compatibles la llenya, els arbres i el bestiar a fi que el “*Reyno*”, en cinquanta anys, estigués completament repoblat. Descartada una “*prohibicion general*” de la ramaderia, només perquè seria “*dura y aún pernicioso para la agricultura y para la felicidad de muchos pueblos*”, proposa que el terme incultivat de cada poble es dividís en sis parts, cinc per a pasturatge i llenya i una per a plantacions i bosc, i que es mantingués així durant vuit anys, després dels quals començaria una rotació successiva de les diferents parts amb la mateixa proporció. La repoblació forestal, d’aquesta manera, començava a ser ja una preocupació, que s’havia de fer amb pins, alzines i nogueres (Catí).

En aquesta situació de pressió forestal, els pastors, “*enemigos formidables*”, són acusats de produir “*frecuentes estragos*”, de cremar a les nits l’interior del bosc i de destruir els pins i els llocs apartats per millorar les pastures, cosa que contribuïa a la manifesta escassetat de llenya que ja es patia a l’època. Las “*malas mañás*” dels pastors piròmans (muntanyes d’ Enguera, Ayora, Penyagolosa, baronia de Llutzent), “*interrumpen la libertad en que se halla la naturaleza*” (desert de les Palmes). Tot i així, els titlla de “*valientes, duros y incautos*”, ja que a les terres muntanyoses properes a la mar “*donde las plantas vegetan sin mas enemigos que el ganado*”, eren capturats, juntament amb el seu bestiar, pels temuts corsaris (Xàbia).

Al costat de la crema incontrolada i furtiva dels pastors, que per descomptat existia, el recurs ancestral a l’ignicultura era una tècnica habitual per millorar pastures, a la qual es podia accedir mitjançant un permís oficial, com així ho va fer, per exemple, el pastor Jaume Grau el 1767, veí de Benassal, qui va obtenir permís per fer cremes en el seu mas del Pla, situat a Ares del Maestrat (SORIANO, 1996).

2.2. Vies Pecuarias. Una sorprenent absència

Resulta un tant inaudit que a tot el llarg de l’obra de Cabanilles no es faça cap esment a les vies pecuàries, infraestructures viàries ben visibles d’una transhumància d’envergadura (ARDIT, 1993, a). Aquestes vies, juntament amb les seues servituds logístiques, testimonis arquitectònics omnipresents sobretot a la meitat nord del país, són ignorades sistemàticament tot i que, molt probablement, ell hi transités més d’una vegada.

Sense cap mena de dubte, els moviments pecuaris van ser molt més importants (OBIOL i d’altri, 1997) que no es desprén de l’obra, ja que Cabanilles només n’apunta referències al Maestrat, on peixen molts ramats que “*de Aragon y tierras frias del reyno baxan á invernar*” (Albocàsser, les Coves de Vinromà). Per contra, la informació que ell en disposava era més àmplia i explícita. Al nord del país té constància, perquè així apareix en una de les seues notes que:

“*Mucho ganado de Ares, Vistabella, Villafranca, Morella y mucho mas de las sierras frias de Aragón baja a invernar y a criar a los montes de Albocaser, la Serra, les Coves, Alcalá, Vilanova, Torreblanca, Salsadella, Cervera, Benicarló, Vinaros, Peñiscola, Rosell*” (Div. XIII, 7, 3, 26).

Transhumància que també li fan avinent, per exemple, a Toga des de l'Aragó (Div. XIII, 7, 4, 72), o a Monòver des d'Albacete i Múrcia on el pràctic l'informa que:

“...la mitad de la lana que consumen (2000 arrobas) la traen de fuera por serles mas conveniente y a proposito...tanto los machos de cabrio, como los carneros los traen de Jumilla, aldeas de Chinchillas, Peñas de San Pedro.....lo que no consumen las carnicerías de Monovar y Pinoso se vende para Valencia, Alicante y lugares vecinos a Monovar.....aumentando mucho sus caudales los que tratan con este ramo de comercio.... ”

¿Quina manca d'interés el va menar a ometre aquesta informació ?.

Sí que recull, en canvi, uns altres moviments de caire pecuari, com ara les migracions de peraires que en un nombre elevat eixien cap a Castella i Múrcia “*á cardar lanas*” per tornar en temps de la verema (Enguera). La comarca d'Enguera, en aquestes dècades, comprava llana a Cuenca, com abans ho havien fet els genovesos (BERNABÉ,1975).

Sabem, tanmateix, que la transhumància va ser un fet fonamental a l'hora d'explicar la singularitat de la ramaderia del país (CASTÁN,1996). Els abundosos privilegis i franquícies atorgats des del segle XIII als senyors i ramaders aragonesos, sobretot, i castellans per a l'ús de les pastures valencianes, la configuració bioclimàtica, fenològica i demogràfica del país, que afavoreix la complementarietat amb els alts i extensos pastius serrans dels regnes veïns, i, finalment, les característiques de les organitzacions ramaderes de tota la corona d'Aragó, marcades pel poder local - el lligallo - i no per un de central, fort i únic, com és ara “la mesta” a Castella o la “dogana” a Foggia, van ocasionar que la transhumància fos una activitat socioeconòmica substancial en el terços nord i sud del País Valencià i que això es reflectís en el paisatge, en el paisanatge i la dialèctica entre tots dos.

Les vies transhumants, ja en l'època, semblaven usurpacions fraudulentas. Els cultius comercials van ser a la darrera del segle XVIII i principi del segle XIX una punta de llança incisiva en l'ocupació de les vies pecuàries. El 1789, quatre pastors d'Orihuela van denunciar que el camí reial d'Alacant i València havia estat variat i ocupat per oliveres a l'alçada del barranc d'Escorratell, cosa que havia tallat els assagadors i havia ocasionat abusos i querelles (MILLÁN,1982).

2.3. La tragineria. Una funció més del polivalent bestiar de treball

Una de les activitats que feia possible, via comerç i a temps parcial, la complementarietat agricultura-ramaderia, era la del traginer. Aquesta era un “*poderoso recurso*” (Crevillent) per entendre la puixança demogràfica i econòmica d'alguns municipis de les comarques de la Plana, els Serranos, la Hoya de Buñol, la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Vinalopó (BERNABÉ, 1975). Els municipis traginers coincidien allí on es produïen canvis en els usos del sòl (secà-regadiu) o on apareixien certes activitats artesanoindustrials susceptibles de ser comercialitzades. Les rècules mulars traginaven dins i fora del país i aportaven al lloc “*numerario*”, articles que hi faltaven o escassejaven, a més de dedicar-se al conreu dels camps quan era agronòmicament adient o quan no eixien “*comisiones*”⁵.

⁵ Tot i que en aquest apartat Cabanilles es mostra més exhaustiu, encara prescindeix d'algunes informacions, com ara que a la Llosa de Ranes va ser informat del tràfec de cavalleries a càrrec de jornalers que portaven “.....ieso à la Rivera, i (.....) arroz à los cosecheros”.

Sense ella no hauria estat possible la “subsistència” (Salem, Montitxelvo), ja que produïa “sumas considerables” (Chiva) i “sumamente lucrativas” (Borriol). De vegades es traginava amb neu (Ibi), amb ceràmica i porcellana (l'Alcora), amb mercaderies diverses descarregades al port, que eren dutes fins a Madrid (Alacant), i fins i tot es traginava amb estores (Crevillent) “hasta reynos extraños” (París). La transcendència de l'activitat del tragar va fer que, per a Cabanilles, les rècules fossen mesura fonamental de distància temporal (hores/pas de cavalleria) i de superfície (camins de ferradura, jornal de terres).

Amb varietat d'espècies, ús irregular i propietat molt heterogènia, el ben cert és que el bestiar de força, al contrari del de renda, sí que estava molt incardinat amb l'agricultura tant de secà com, sobretot, de regadiu. El bestiar de treball era un bon indicador dels nivells del mitjà de producció de l'època i el fet de que, per exemple a Orihuela el 1761, hi haguessen 651 cobles per a 504 llauradors i que el 80% d'aquests disposessin només d'un coble (Millán, 1982), confirma la precarietat d'aquest capítol bàsic del capital dels llauradors.

3. LA QUANTIFICACIÓ PECUÀRIA

3.1. Unes xifres incompletes i d'origen fiscal

Les referències quantitatives ofertes pel botànic són bàsicament de tres tipus: còmputos directes (per exemple Siete Aguas: 7000 caps de bestiar), còmputos indirectes a través de la llana ⁶ (Morella: 3000 arroves) i de les cries (Andilla: 3200 cries), i finalment apreciacions globals basades en indeterminacions del caire “algunos” i “bastantes”, encara que tampoc no en falten d'altres com “infinitos” ⁷ (riu Montlleó), “multitud” (Benassal) o la més freqüent, “buena porción” (Vilamarxant).

Les escasses referències numèriques, allà on n'hi ha, sembla que procedeixen sobretot dels comptes del delme (bescomtat de Chelva), impost que en aquests anys es mantenia amb tendència a la baixa tot i els alts preus⁸. A més de les seues encertades observacions, també va recollir notícies que li van ser facilitades pels terratinents, els clergues i els experts dels llocs (MATEU, 1995). És a dir, xifres fiscals, arrodonides i parcials que, sens dubte, estarien molt per sota de la realitat, la qual cosa, si es vol entendre bé el món rural de les *Observaciones*, no s'ha de perdre de vista. A més, posteriorment, l'autor va donar forma particular a les xifres i les va integrar en la filosofia general de l'obra, en aquest cas caracteritzada per menyscarbar la ramaderia. Tendència que d'altra banda, era habitual en tots els viatgers de la segona meitat del segle XVIII des de Nipho a Ponz.

⁶ Al nostre parer, els càlculs clàssics que se n'han fet (MELIÀ, 1978) i que encara es mantenen com a acceptables, s'han de revisar, no tant en funció dels resultats globals de les cabanyes, sinó sobretot per les característiques productives que assigna al bestiar ovi de l'època. Per tant, les equivalències que es proposen són:

100 caps = 50 cries / any (100 caps / 70% ovelles / 70% xais vius = 49 cries / any.
100 caps = 15 arroves de llana (10,4 Kg. = 1 arrova).

Les equivalències que proposem han estat contrastades amb el professor de Producció Animal de la Universitat Politècnica de València Martín Rodríguez, i amb (SÁNCHEZ, 1986).

⁷ Qualificatius semblants es troben en uns altres autors com ara Escolano, el qual, per exemple, per a principis del segle XVII i en referir-se a les serres d'Alcoi, apunta que: “...las cubre un infinito ganado (.....) que viste a buena parte de la gente plebeya de nuestro reyno y del de Murcia y la Mancha”.

⁸ El delme ha estat un instrument d'estudi molt utilitzat pels historiadors. Per ell sabem que, durant el període 1775-1810, la producció agrària va ralentir el seu fort creixement anterior a causa de l'oposició al delme i la diversificació de cultius. El delme tenia una relació inversament proporcional als preus, en el sentit que, si aquests s'apujaven, la producció minvava i viceversa (ARDIT, 1993).

Per tant, territorialitzar les xifres de l'obra és un exercici hipotètic que no va més enllà d'una aproximació somera a la localització de la cabanya del país cap al 1790, i mai no s'ha de considerar com una quantificació definitiva. Cabanilles parla directament de ramaderia en només 54 unitats territorials, la majoria municipis i de muntanya, la qual cosa ens du a calcular, segons les seues xifres i les nostres equivalències, una cabanya total de 344.252 caps ovins i cabrums, cens força inferior al real ja que, incomprensiblement, i per exemple, no se n'esmenta cap a les comarques litorals de la Plana, l'Horta i el bajo Segura ni a les d'interior del alto Palancia, el Rincón de Ademúz o el Comtat (Mapa 1).

I no és que en manquessen pas. Sense fer-ne un repàs exhaustiu, hem comptabilitzat 13 termes⁹ dels quals Cabanilles posseïa informació pecuària precisa i detallada però que no la va reflectir en la seua obra, com per exemple a Moixent. En altres casos¹⁰, va arrodonir les xifres, normalment a la baixa, como a Cortes de Pallás. Quines van ser les raons que expliquen aquest comportament?

Enfront del càlcul indicat i de les ocultacions, el cens del 1799, pel que fa a la riquesa pecuària, ofereix un còmput de 838.287 caps ovins i cabrums per a tot el País Valencià. És una xifra d'escàs valor censal pecuari ja que, com el cens mateix indica, aquesta es dedueix de la proporció de població de cada província¹¹; per tant, només és acceptable a títol d'aproximació. Potser entre totes dues xifres, és a dir, una cabanya mitja pels voltants dels 550.000 caps fóra el que més s'acostés a la realitat.

D'una banda, l'anàlisi de les xifres, basades en el delme i no en l'herbatge, i, de l'altra, la nul·la atenció a la transhumància, tal vegada indique que Cabanilles, en les seues someres quantificacions, només hi va tenir present, i encara així de manera molt parcial, com hem comprovat, el bestiar autòcton, i que va obviar completament el transhumant, que era tan significatiu a l'època. Podria ser, entre d'altres, una de les explicacions a les xifres tan baixes que l'obra aporta.

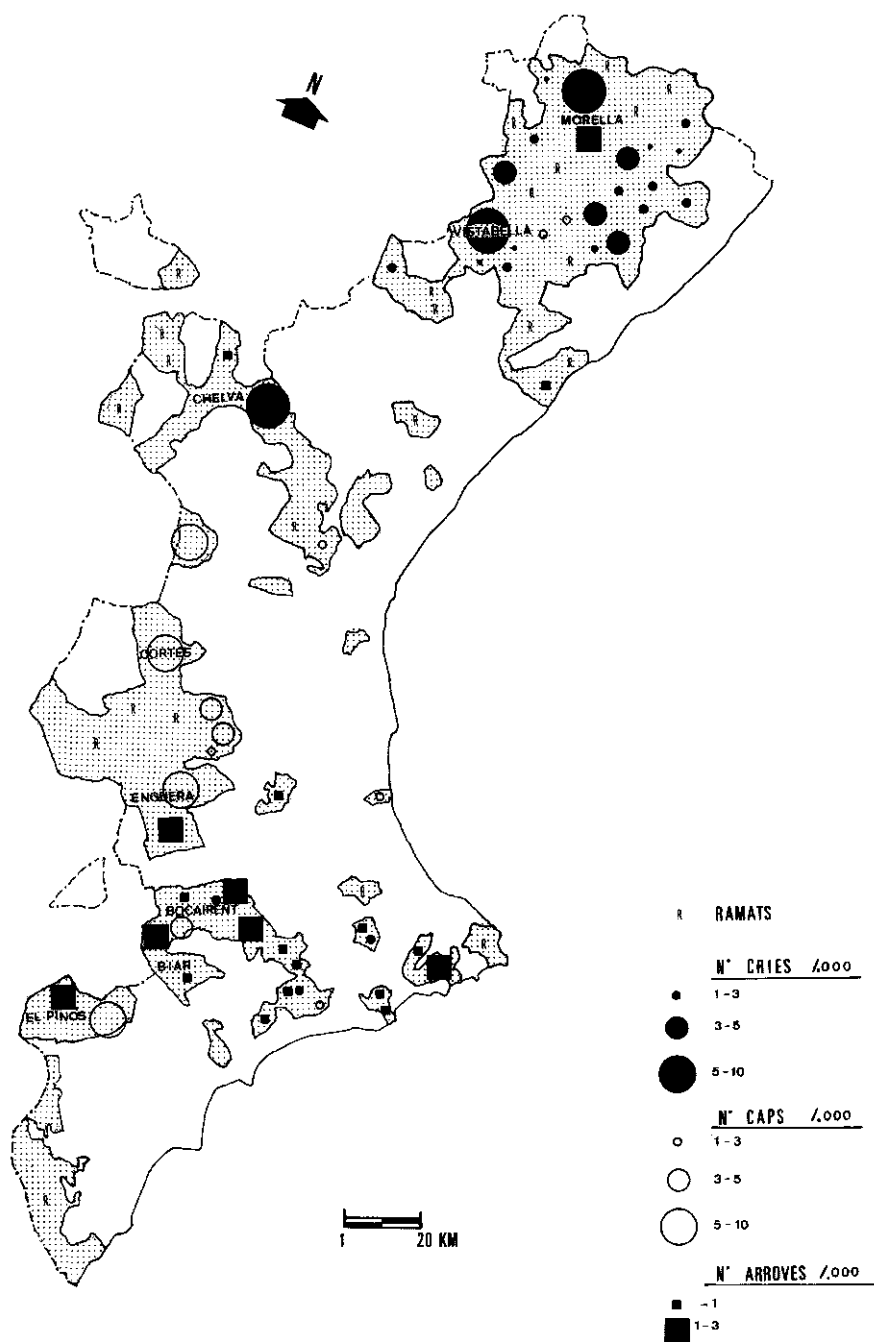
Les muntanyes septentrionals amb límit sud al riu Millars acullen, segons les seues xifres, un 38% de la cabanya, mentre que tota l'àrea muntanyosa bètica, molt més extensa, albergaria el 40% ; la resta es localitzaria a les muntanyes que tanquen pel NO i SO la gran plana central valenciana. Aquesta polarització, versemblant, però efecte de la simplificació a què hem al·ludit, ens indueix a pensar que les referències ramaderes aportades són subsidiàries, d'una banda, de l'activitat agrària i, de l'altra, de l'activitat tèxtil que és "*.....causa principal del aumento y prosperidad de la poblacion (.....) y contribuye no poco á que la miseria no se apodere*".

Les cabanyes més grans apuntades per Cabanilles es troben en tot l'eix del riu Vinalopó (22%) i a les comarques del Maestrat (14%), l'Alcalatén (9%), els Serranos (8%) i els Ports (8%), de les quals les demarcacions més ramaderes són: Morella, Biar-Beneixama, Vistabella, Chelva-bescomptat, Monòver-el Pinós, Enguera i Cortes de Pallás, totes amb més de 10.000 caps d'oví i cabrum (Mapa 1).

⁹ Benassal, Massalfassar, Alboraià, Moixent, Monòver, Segorbe, Godolleta, Castellnovo, Castalla, Teulada, Benitaxell, Callosa de Segura i Sant Joan d'Alacant. A Moixent la fitxa que li passà el rector comprenia: 24 bous, 4 vaques, 1 jònc, 2500 moltons, 1600 primals, 6000 ovelles, 2432 xais, 1000 bocs, 800 cabres, 20 cabrits i 600 porcs. Una desagregació per espècies, sexe i edat de la cabanya, fonamental en una economia d'autosubsistència, de la que ell tingué coneixement i que també ignorà. De Moixent tot just indica que es recullen 1000 arroves de llana.

¹⁰ Castelló de la Plana, Xeraco, Bocairent, Orxeta, Rellu, Cortes de Pallás i Bussot. Cabanilles dona per a Cortes 13000 caps de llana, cabrum i mular; ell tenia una informació que sumava 15200 caps.

¹¹ El cens del 1799 indica que el 20,59% de població de Castelló, el 46,79% de població de València el 32,62% de població d'Alacant ofereixen, respectivament un nombre de caps ovins i cabrums de : 172.562, 392.258 i 273.467.

Mapa 1. La ramaderia extensiva segons A. J. Cabanilles (1795)

4. PRODUCCIONS PECUÀRIES

4.1. La llana. La pressió dels oligopolistes

L'activitat tèxtil, que coincideix amb les àrees més ramaderes, es caracteritzava per una gran amplitud territorial, sobretot a la muntanya ibèrica i bètica del país. Era una activitat que, a més, va anar creant una particular conducta social que complementava la dedicació agrícola parcial, i l'exclusiva, i anava superant així, l'estructura gremial, cosa que va permetre que se n'anessen posant les bases per a la transició de l'activitat artesanal a la industrial.

Per a Cabanilles la ramaderia era subministradora de matèries primeres, sobretot llana, més que no pas una activitat productora i comercial per si sola. Per això que, ben sovint, la llana siga el centre de les dades pecuàries, si no l'única. Al voltant seu, denunciava reiteradament, d'una banda, el perjudici que els monopolistes comporten als ramaders en comprar de bestreta la llana i, de l'altra, que les cases que la treballen no la transformen en teixit o que en venguen els estams "*.....á otros que ganan infinito.....*". Fins i tot, de vegades, l'estratègia dels monopolistes era no solament comprar la llana sinó arrendar tots els drets ramaders d'un territori, com va passar el 1703 a la baronia d'Andilla (CASTÁN, 1996).

Els corredors, que majoritàriament eran de regnes veïns, avançaven els diners de la llana als ramaders autòctons per poder així especular i apujar-ne el preu posteriorment. Amb l'oferta de diversos regnes controlada per aquests, les fàbriques i cases, que generalment només la manufacturaven de manera primària, amb prou feines podien produir teixits senzills per al consum final (mantes de Morella). Així, els corredors, a través dels preus de la llana, exercien una gran influència sobre el cens oví i la producció tèxtil. Si la demanda augmentava, els contingents imprescindibles per fer funcionar els telers s'importaven d'altres regnes i se n'apujaven els preus; si minvava, s'aprofitava poca cosa més que la cabanya local i el preu de la llana que havien comprat de bestreta s'abaixava. Aquestes dinàmiques, en què s'interrelacionaven l'oligopoli comercial i les importacions, restringien molt més que no fomentaven la cabanya ovina autòctona, la qual a més de les limitacions agrícoles era subjugada per aquests oligopolis llaners.

Aquesta situació estava fent cloure moltes fàbriques no solament als Ports (Cintorres, Vilafranca) sinó també a la serra d'Enguera on, en aquest cas, els oligopolistes i els usurers asfixiaven els fabricants de draps. El botànic, a fi de posar-hi remei, proposà la creació d'una germandat de socors mutus (mont de pietat) o una mena de fons comunal (pòsit) de llanes per prestar als fabricants amb interessos petits, solució que ja llavors s'aplicava en alguns lligalls d'Aragó.

La situació contrària, és a dir, on "*los hacendados locales*" fomenten "*con sus caudales y luces*" les fàbriques de llana, es donava a Bocarent. Ací l'escassa llana del poble feia que els comerciants anessen a Castella (Avila, Segovia) i uns altres llocs, d'on en porten "*mucha*" i després la hi retornen manufacturada, amb la qual cosa es quedaven amb els guanys de fabricació i transport, com succeïa per exemple amb la confecció de les mantes de pèl cabrum (Ontinyent).

El transport exterior de llana, tot i que es faria per uns altres ports marítims, només és citat per al cas d'Alacant, des d'on "*se exporta tanta lana*" que els drets d'extracció importaven prop d'un milió de rals. Potser per aquesta concentració de l'oferta, reflex de l'activitat tèxtil a les comarques d'Alcoi i Albaida, la majoria de dades ramaderes del sud

del país Cabanilles les ofereix en arroves de llana, fet que contrasta amb d'altres comarques on, a més d'aquesta mesura, fa servir indistintament com a referència de còmput caps i cries.

L'exportació de llana pel port d'Alacant va començar a tenir importància cap a meitat del segle XVI quan aquest contacta amb la mesta. Es calcula que van ser aproximadament 145.000 arroves¹² les seues extraccions anuals. Durant el segle XVIII, tanmateix, aquest comerç va minvar considerablement ja que, com es desprén de les dades de Cabanilles, amb prou feines s'hi exportaven 15.600 arroves de llana a la darrerria del set-cens.

La pressió dels oligopolistes llaners i l'avanç implacable de l'agricultura que restringia les pastures i la manufactura de primer grau, estaven influïnt decisivament perquè la ramaderia valenciana de la darrerria del segle XVIII, progressivament, se supedités cada vegada més als interessos agrícoles per mor de l'interés públic i la rendibilitat i continués decaïent en cens, qualitat i quota de mercat tèxtil.

4.1.1. La decadència llanera valenciana.

El 1783 la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València (R.S.E.A.P.V.) va elaborar un informe propi, a instàncies d'un altre enllestit el 1782 per la Societat Econòmica de la ciutat de Soria, als quals, segons que sembla, Cabanilles va tenir accés. En efecte, bona part de les idees d'aquests informes, centrats en la crisi llanera, apareixen en les *Observaciones*. L'escassetat de cabals dels fabricants, l'extracció de llanes "estantes", les negociacions i compres caracteritzades per la usura i la introducció de gèneres estrangers, es configuren com a causes de la decadència. Tot plegat estava perjudicant un sector que es reconeixia com el que donava majors interessos a la nació i al que s'havia de donar solucions ràpides que, globalment, passaven per atorgar el dret de tempteig només als fabricants i prohibir la introducció de gèneres estrangers.

Pel que fa al País Valencià, s'assenyalava que a la ciutat de València s'estaven fent interessants experiments per imitar les baietes angleses, de les quals s'havia aconseguit la mateixa qualitat, ja que les diferències eren més aviat d'opinió que no de realitat. A aquest efecte, es proposa crear fàbriques de baietes i augmentar-ne les de draps que es troben ja molt avançades a Alcoi, on es fan progressos en quantitat i en qualitat. Les serres d'Alcoi sempre van tenir bona representació ovina que, en part, baixava cap al camp d'Elx a hivernar. Els seus productes alimentaven, en part, la indústria tèxtil de la comarca i també les respectives indústries de pells adobades. Amb tot, durant els darrers anys, Alcoi s'estava dedicant molt a les fàbriques de paper, que al 1783 n'eren 31, tendència que anava en perjudici de les de draps.

La llana obtinguda al regne de València ascendia, segons les pròpies estimacions, a 30.000 arroves, xifra realment baixa¹³ que s'explica per la poca estimació que va tenir la llana durant el trienni 1780-1782 i per la puixança del bestiar cabrum, les cries del qual es venien molt bé, malgrat que ocasionaven al seu temps escassetat de llana i de carn d'oví.

¹² Les xifres les ofereix J. M. BERNABÉ (1975).

¹³ L'informe estima que a Espanya, el 1782 hi devia haver 4 milions de caps de bestiar de llana transhumant i uns altres 4 milions d'estant, que devien produir 64 milions de lliures de llana en brut, ço és, 2 milions d'arroves i 560.000 lliures.

4.2. *Els Fems.Escassesa i tècnica autòctona*

El manteniment de la fertilitat era un gran problema tant al secà (Ares del Maestrat) com al regadiu (Castelló de la Plana), sobretot ara en que es produïa, a més d'una ampliació massiva de superfícies conreades, una intensificació de les rotacions, un abandó del guaret i un avanç dels cultius comercials. En realitat, tot això va fer augmentar més aviat la producció que no pas la productivitat, ja que els camps es veien privats de l'aportació d'adob que deixaven els animals quan peixien sobre guarets i rostollars. Els insuficients fems es tornaven així cada vegada més imprescindibles per a la fertilització, en un moment en què encara no es coneixien els adobs químics. Per això que, entre d'altres raons, el recurs a la transhumància, amb més caps i només passatgers, fos una decisió "tècnica" premeditada, preferida i fins i tot fomentada pels llauradors amb la construcció de pletes.

La contradicció es presentava irresoluble: l'ampliació agrícola a expenses de terres de pastura i erms restringia la ramaderia i els seus productes, els quals, d'altra banda, es mostraven indispensables, com els fems o la força animal, perquè les rompudes produïssen acceptablement. Precisament aquest va ser un dels temes claus per aquests anys de la R.S.E.A.P. de València(V.) fundada el 1776 (PIQUERAS,1992).

Les *Observaciones* ofereixen fins tres sistemes per fertilitzar les terres. Allà on abunden les grans àrees regades i les terres incultes eren inexistentes, s'acudia a un mitjà "ruinoso" que consistia en el fet que el bestiar peixés a l'horta (Burriana) tot i les destrosses i les multes que això originava. En segon lloc, s'acudia a la pols i al fem de carrers i cases (Vila-real, València, Pego), tasca de què s'ocupava sobretot els nens i que R.S.E.A.P.V. ja preconitzava al 1783. Finalment, el recurs era complementar els fems disponibles amb terres i despulles d'herbes de muntanya (baronia de Planes), algues (Altea) i "juncos, carrizos y enéas.....que venden para camas de ganados ó para abonos" (l'Albufera), a fi d'incrementar-ne la quantitat i la qualitat.

Molt units a la problemàtica que representaven els fems apareixen els corrals i les quadres. La construcció d'aquests recintes, però, a causa del creixement demogràfic, de l'expansió de l'agricultura i de l'emplaçament mateix d'alguns pobles (Cervera del Maestrat), es veia limitada, tot i ser "indispensables al labrador". Per això que, de vegades, s'aprofitessen antigues fortalises (tossal de Bèrnia) o topografies favorables (mola d'Ares). En general, de corrals, n'hi ha més referències per a la meitat meridional del país, tot just allà on la capacitat agronòmica dels sòls és menor, la cabanya escassa i l'exigència d'adob més punyent.

4.3. *Productes alimentaris pecuaris . Un rebost frugal*

4.3.1. Carn.

"El pan es aquí el único recurso; la carne contrabando" (Morella). La frase es podria aplicar perfectament a la dieta alimentària de la població modesta que tenia uns índexs proteics molt i molt baixos. La carn, la demanda de la qual augmentava amb el volum de població, era un "recurso conocido" però no per això deixava de ser un luxe episòdic per tal com amb prou feines se'n produïa per abastar el consum del tot el país per a un mes (ARDIT, 1993, b). Aquesta era una altra de les contradiccions bàsiques del subdesenvolupament ramader valencià: les baixes dietes de carn, llet i els seus derivats, que llavors procedien bàsicament del bestiar cabrum.

El bestiar porcí hi era per "substanciar" l'alimentació i era abundant al nord (el Maestrat, la vall del Millars); s'associava a l'aprofitament de glans (Catí) i s'explotava mitjançant el sistema de dula (la Serra d'En Galceran). Al secà es criava per mitjà d'un sistema mixt d'alimentació en part domèstic i sobretot agrest. En regadiu, la situació era tota una altra ja que l'explotació se centrava molt més en porqueres domèstiques on s'aprofitaven els subproductes d'horta i de la casa. Partint de les dades, al regadiu es devien criar com a mitjana 0,8 caps/veí (Silla) per 0,6 porcs/veí en secà (Sant Mateu). La sal era un producte indispensable tant per a l'aliment del bestiar com per "preservar la corrupción de la carne" (Torre la Mata), per això que el seu comerç (Vinaròs) i gabella fossen lucratius.

Pel que fa a la zootècnia, el desinterés que hi mostra Cabanilles és explicable. Indiferent a l'autoctonia racial de la cabanya, només anota certes anècdotes al parlar de la "gallina de Gorga". Aquesta i les seues produccions, molt conegudes al país, són "monstruosas" ja que la seua mida és "mas que doblado que el de las ordinarias de Madrid".

4.3.2. Mel.

La mel era una de les principals fonts de matèria hidrocarbonatada i el gran substitut del sucre (Gandia). La trobem granment al Rincón de Ademuz on "se industrialian con ganados y colmenas" així com a les valls d'Albaida i Palancia i sobretot Biar, d'on és "la mas deliciosa y estimada del reyno", és a dir, a les comarques articulades al voltant d'unes valls que ofereixen graons altitudinals i les consegüents floracions complementàries. En l'últim municipi, la mel es comercialitzava en fresc i en forma de llepolies (Xixona). Allà on les floracions tenien limitacions, es compensava amb transhumància (Vilafamés). Cal tenir present que com aprofitadors d'herbatges, els ruscós estaven estrictament regulats als documents d'Ordinacions, d'arrendaments de pastures o als vedats.

5. LA DIALÈCTICA RAMADERIA-AGRICULTURA

5.1. L'avanç imperatiu de les rompudes. El declivi pecuari crònic.

El creixement agrícola va descansar en l'extensió del conreu a terres anteriorment incultes, normalment situades a les comarques de l'interior i, dins d'aquestes, als secans. El moviment de les rompudes, important i en part promogut pel govern, va guanyar milers d'hectàrees per al cultiu amb la rompuda d'erms, pastures¹⁴ i boscos, fins al punt d'amençar l'equilibri ecològic en algunes àrees en produir-se desforestacions molt intenses o augmentant fins un grau insuportable els problemes per a la ramaderia, sobretot la transhumant.

La situació era clara: "la humanidad y el Estado ganarian mucho si se promoviese la agricultura en los montes occidentales" (Chiva, Cheste), ja que "la utilidad de los pastos no debe compararse con las riquezas que causa la agricultura" (les Coves de Vinromà), "que ha sido y será siempre la verdadera y sólida riqueza" (la Ribera).

¹⁴ És d'interés assenyalar com, després de llargs períodes de rompuda agrícola, en l'actualitat, i en algunes comarques de muntanya (vall d'Aínsa, a l'Aragó), hi ha interessants experiències d'augmentar la producció d'herba a partir de camps abandonats per l'agricultura fa més de 50 anys. S'ha demostrat que això fa créixer les pastures d'hivern, atura els possibles focs i l'erosió del sòl, millora la qualitat estètica del paisatge i augmenta la biodiversitat (LASANTA *et alii*, 1996).

La rompuda va ser intensa en el temps i espai: *"en el secano queda erial bien que era mucho mayor 40 años hace (.....) si continúa aumentándose, como parece muy probable, extenderán el cultivo hácia los montes, y solo dexarán incultas las peñas descarnadas"* (marquesat de Llombai). En aquest context, els abusos i la desraó de les rompudes eren freqüents, per la qual cosa Cabanilles, en una proposta conservacionista i precursora dels postulats del desenvolupament sostingut, estima que *"deberia guardarse mayor circunspeccion en dar licencia para romper eriales y reducirlos á cultivo, porque pocos se proponen el bien público por objeto, y mucho ménos el de las generaciones venideras"*.

Les rompudes, fonamentalment adreçades al conreu blader i la indústria panificadora, van restringir notablement l'alimentació animal, per la qual cosa es va començar a buscar-ne alternatives. En va ser la primera, sobretot als raiguers propers a les hortes, la intensificació de la plantació de garrofers i, en menor mesura, de figueres, les quals, en regadiu, van tendir a ocupar els límits de les parcel·les i a comportar-se ecològicament com "arbres de marge". Les garrofes, molt afectades per la gelada del 1789, es feien servir com a pinso per al bestiar de treball, encara que el desconeixement dels peus mascles i el descontrol en les tales impedia produccions millors (Cervera del Maestrat).

Una altra de les actuacions va ser el recurs sistemàtic a l'alfals. Aquesta planta, de talla da contínua, nitrogenava el sòl i permetia l'alimentació establada, i per tant la producció de fems; aquests fets la convertien en el cultiu ideal per a les roturacions. Ocupava a les hortes *"una decima parte (.....) para el suto de las caballerias"* (l'Horta Nord) i apareixia amb profusió als municipis d'horta (Quart, Gandia, Sant Vicent del Raspeig), fins al punt que el seu consum *"enriquecia a otros pueblos"* (Sueca). A més de la seua *"considerable extension"*, de vegades s'acudia a les pastanagues (Algemesí). Tots aquests cultius es dedicaven a farratge dels "nuevos" animals de treball, la mula i el cavall, en detriment del bou, el qual, més fort però també més car i menys polivalent, començava a desaparèixer del paisatge agrari del país *".....50 años hace las vacas (.....) entraban a pastar en la Albufera....."* (Silla).

Ben poca cosa diu Cabanilles sobre la correlació entre botànica i alimentació del bestiar, una de les savieses més ancestrals que es coneixen (Costa-Güemes, 1996). Només quan fa referència explícita al bestiar cabrum (el Caroig, Pina de Montalgrao) indica que les estepes amb fulles de llorer, l'arbut més comú que cobreix la muntanya del país, són el seu aliment preferit.

5.2. La judicialització de la ramaderia

Els enfrontaments i les querelles entre agricultors i ramaders, d'altra banda una constant històrica (SANMARTÍN,1990), són un bon pretext (Vilafranca, Viver, Enguera) per criticar obertament els cabanyers que són *"pocos", "ricos", "usureros", "despotas", "codiciosos"* i *"poderosos"*, ben al contrari dels llauradors, als quals el mossèn defineix en el seu discurs maniqueista com a les víctimes. La seua oposició a la rompuda d'erms al·legant drets antics i la inutilitat d'aquesta terra per a l'agricultura, no eren sinó *"maniobras para enriquecerse"* que duen a terme fàcilment perquè eren *"los que mandan en los pueblos, haciendo pasar la vara de alcalde sucesivamente por sus afectos ó dependientes"*. A causa d'aquest poder tenen *"mil medios de presentar pruebas de lo que les acomoda, y logran sentencias favorables en los pleytos"*.

Tot i amb això, les circumstàncies estan canviant ja que no es podia *"aumentar los caudales sin mudar la infeliz suerte de tantos vecinos"* perquè *"la falta de brazos de principios de siglo (.....) causa del abandono de la agricultura....."* estava donant lloc a un augment de població que requeria un augment de terres de pa. La ramaderia immobilitzava terra, diners i població, tot al contrari que requeria l'agricultura del moment.

En efecte, l'àmplia documentació sobre les Ordinacions de la Tinença de Culla (BARRERA, 1986) és un exemple que mostra com a la darrerria del segle XVIII assistim, si més no a la muntanya ibèrica, a una transició d'una economia mixta a una altra d'agrícola en què la ramaderia perdía el seu àmbit comercial i passava a constituir un complement subaltern de l'activitat predominant: l'agricultura. El capítol denominat "De plantar arbres y fer maranyes¹⁵" és il·lustratiu al respecte ja que a causa del la maranya de l'agricultura sobre la "terra comuna", es prohibia plantar arbres a menys de 400 passes de cada mas i s'obligava a concentrar els sembrats a fi de no obstaculitzar premeditadament la pastura.

Això provocava pertot arreu "guerras abiertas" (Viver) entre ramaders i llauradors que ocasionaven l'arraconament progressiu de les pastures. Tot i els advertiments de propietaris i alcaldes, que "les temen por sus venganzas", els ramaders continuaven pastant "ya que tienen poco que perder y menos gana de trabajar". En relació amb el conflicte que enfrontava a "100 ganaderos y boyeros y 400 agricultores", Cabanilles optava per aplicar la llei al peu de la lletra, exigir-la cada vegada que s'entrés en els cultius i prohibir la tinença de bous a "quien fuese hallado en hurtos" o no tingués amb què mantenir-los¹⁶.

En aquests context de pressió i d'intrusisme, els llauradors de vegades van idear barreres per reprimir-lo, bé fent servir parets (font de Quart de les Valls), bé alçant bardisses d'atzavara (Canals), que d'altra banda produïen fibres per fer regnes de cavalls i calesses (Gandia).

Allò que es diríria, en resum, era una lluita de poder entre les oligarquies locals per a apropiar-se de les terres ermes comunals i municipals, ben abellidores en una conjuntura d'alça en els preus. Disputes que es duïen a terme en una societat de llauradors, propietaris i jornalers, que creixien en nombre, en la qual havia un reduït nombre de ramaders que disminuïa constantment. En aquest camp de forces guiades per l'horitzó de la propietat privada de la terra, la ramaderia, per a la qual la terra comunal era imprescindible per sobreviure, tenia les de perdre.

Un bon exemple del que diem ho trobem a Orihuela. Allà, davant els continus conflictes, camperols i terratinents decideixen eliminar els forasters dels arrendaments de les herbes. El 1776, els diputats i síndic d'Orihuela s'adrecen al rei perquè suprimisca el propi municipal i convertesca les herbes i les pastures en comunals, cosa que, de fet, significava la pasarel·la cap a la propietat privada de la terra (MILLÁN, 1982).

Tot i trobar-nos als voltants del 1790 i d'estar instaurada la Nova Planta, no hem d'oblidar que el sistema senyorial continuava més o menys vigent. El vast sistema impositiu continuava en vigor encara que estigués condicionat per una feble però astuta ramaderia i una forta agricultura que volien, respectivament, esquivar i eliminar drets adquirits en èpoques passades. Sobretot quan la transhumància en aquest segle encara era relativament pròspera (GARCÍA SANZ, 1994). Així, per exemple, la baronessa d'Andilla el 1751¹⁷, davant les contínues excuses dels ramaders demana al Reial Patrimoni que se li reco-

¹⁵ En el sentit d'embolicar i fer paranys. La forma encara és viva a les comarques septentrionals del país.

¹⁶ La manutenció del bestiar era la gran qüestió de fons que es diríria, ja que una de les màximes ramaderes més vetusta diu que "Tenir bestiar i no pastura és com no tenir bestiar". Així, els privilegis de lliure past acumulats i mantinguts des de la Reconquesta pels ramaders de dins i fora del país, eren ara qüestionats pel Reial Patrimoni, els senyor territorials i els municipis, els quals els volien derogar o, si no podia ser, fer-los de pagament mitjançant arrendament. Un exemple prototípic en aquest sentit era que els veïns accedissen a la gestió de les pastures per mitjà d'arrendament al senyor o al rei i després interposar-hi altres restriccions (vedats, ordinations...) o alts preus per al subarrendament als ramaders, els quals, pel seu torn, continuaven plegant adduint que gaudien de lliure pastura des del segle XIII.

¹⁷ Arxiu del Regne de València. Processos del Reial Patrimoni. Exp. N° 3032.

nega que està “en la quieta, pacífica e inmemorial posesion” del cobrament del dret d’herbatge i pas i borra al bestiar transhumant que gaudeix des del 1237. La mateixa situació de negligència en els pagaments passa en l’antiga governació de Orihuela, on, el 1732 i el 1742¹⁸ el Reial Patrimoni exigeix major zel en el cobrament dels drets de servei, muntatge i extremeny davant les continuades falsificacions per part de pastors i “cavañiles”.

6. CONCLUSIONS

Són cinc, bàsicament, les idees que es poden deduir de l’estudi. Primerament, que Cabanilles mostra una actitud apriorística de desídia envers la ramaderia, alhora que la dimonitza com a causant major de la desforestació, de la situació vital dolenta dels agricultors i dels obstacles que interposa a l’avanç de l’agricultura, i la concep, en conseqüència, com una activitat socioeconòmicament conservadora i gens afavoridora del progrés. Per a ell, un intel·lectual en bona mida assimilable a les característiques bàsiques de l’il·lustrat fisiòcrata mediterrani, el foment de la ramaderia, auspicat pel model atlàntic, o fins i tot el manteniment pecuari, és sinònim d’Àntic Règim, i la seua restricció i empetitiment és igual a la concepció nova d’Estat.

En segon lloc, l’obra no és, entre d’altres raons perquè tampoc ho pretén ser, un document que reflecteix amb fidelitat la situació de la ramaderia, ni global ni per espècies, en la segona meitat del set-cents valencià. Més que *Observaciones* de la ramaderia, el que fa són cops d’ull pecuaris. Siga com siga, menysté conscientment una activitat de rellevància territorial, social i econòmica variable, però en cap cas de mínims ni menyspreable.

En tercera instància, el mossèn recull algunes idees parcials que estan marcant el principi del declivi de la ramaderia com a component important de l’economia mixta, però ho fa d’una manera indirecta, a partir de les funcionalitats, que anota en analitzar l’activitat tèxtil, la necessitat d’adobs o els problemes de les rompudes. La ramaderia és un actor subaltern en l’obra; per contra, la ramaderia era, pels voltants del 1790, molt més important en l’economia, en la societat i en el territori que no ho dona a entendre Cabanilles. El mossèn posseïx molta més informació pecuària que no es decideix a transmetre.

En quart lloc, la nostra tesi és que la baixa quantificació de cabanyes aportada, a més de l’omissió voluntària de molts caps autòctons, és conseqüència que no comptabilitza, ni tants sol genèricament, les significatives cabanyes transhumants que, tot i els problemes, continuaven passant l’hivern al país.

Finalment, frustrada o no, l’anomenada “revolució agrària il·lustrada”, sembla clar, i Cabanilles en dona fe, des de la perspectiva ramadera va significar un aprofundiment en el desballestament de l’estructura que la feia possible i la paulatina transició cap un tipus de ramaderia replegada en sí mateixa, en declivi i més local, progressivament més estant i fonamentalment més sotmesa als dissenys de l’agricultura, que la situarà en permanent readaptació a les circumstàncies per què aquesta travessa.

BIBLIOGRAFIA

- ARDIT, M. (1993 a): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Curial, 2 vol.
- ARDIT, M. (1993, b): Normativa municipal sobre el bestiar en el País Valencià. *III Congrés d’Història de Catalunya*. T. II. Barcelona.

¹⁸ Arxiu del Regne de València. Batllia. Processos d’Intendència. Ex. N° 355.

- BARREDA EDO, P. (1986): Llibre de Capítols d'Herbatges de la Tinença de Culla, 1345-1805. *Boletín Sociedad Castellonense de Cultura*. LXII, pp.447-567.
- BERNABÉ MAESTRE, J.M. (1975): *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià. (El calçat a la Vall del Vinalopó)*. Edit. Moll, Mallorca, 105 p.
- BROC, N. (1991): *Les montagnes au siècle des lumières*. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques du Ministère de l'Éducation Nationale. Paris, 300 p.
- CASTÁN ESTEBAN, J. L. (1996): *Los Cabañeros Serranos. Trashumancia aragonesa en el Reino de Valencia durante la época Foral Moderna*. Tesis Doctoral (Inèdita). Departament d'Història Moderna. Universitat de València.
- CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Imp. Real, Madrid, 2 vol.
- COSTA, M. GÜEMES, J. (1996): *El botànic Antonio Joseph Cavanilles 1745-1804*. Catàleg de l'Exposició al Jardí Botànic de València. Universitat de València, València 63 p.
- GARCÍA SANZ, A. (1994): El siglo XVIII: entre la prosperidad de la trashumancia y la crítica anti-Mesteña de la Ilustración, 1700-1808, en Anes, G.-García Sanz, A. (Coord). (1994). *Mesta, trashumancia y vida pastoril*. Valladolid.
- LASANTA, T. et alii (1996): Recuperación de antiguos campos agrícolas para el desarrollo de la ganadería extensiva: primeros resultados en el valle de Aínsa (Pirineo Aragonés), en *Actas del VIII Coloquio de Geografía Rural*, pp. 223-236, A.G.E.-Universidad de Zaragoza.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1995): Pervivència i actualització d'un clàssic científic: "les Observaciones de Cavanilles, en Lacarra, J, et alii : *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*. Primer llibre, Bancaixa, València, pp.11-13.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1995): El viaje de Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-1793)", en Cavanilles, A. J., "Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia. Caja Ahorros de Castellón, 1 v.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1995): Introducció: Cavanilles y el oficio ilustrado de viajar, en Lacarra, J. et alii: *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*. Primer llibre, Bancaixa, València, pp.15-55.
- MELIÀ TENA, C. (1978): *L'economia del Regne de València segons Cavanilles*. Edit. L'Estel. València. Sèrie Taronja, nº 18, 290 p.
- MILLÁN, J. (1982): *Transición y reacción en el sur del País Valenciano. La formación del capitalismo agrario y los orígenes del carlismo. Orihuela 1680-1840*. Tesis Doctoral. Facultat de Geografia i Història. Universitat de València.
- OBIOL, E., FERNÁNDEZ, C., FARNÓS, A., RODRÍGUEZ, M. (1997): *La trashumancia en el Mediterráneo*. Colección Cuadernos de la Trashumancia, nº 19, Ministerio de Medio Ambiente. Madrid. 118 p.
- PIQUERAS HABA, J. (1992): *Sociedades Económicas y Fomento de la Agricultura en España. 1765-1850*. Sèrie Estudis. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Agricultura. 263 p.
- SÁNCHEZ BELDA, A. (1987): *Razas ovinas españolas*. Ministerio de Agricultura. Madrid. 247 p.
- SANMARTÍN BESALDUCI, A. (1990): La renta feudal en el Maestrat Vell de Montesa durante el tránsito entre la Edad Moderna y la Edad Contemporánea. *Boletín Centro Estudios del Maestrazgo*, nº 30 i nº31, pp.53-70 i 69-80.
- SORIANO MARTÍ, J. (1996): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Els Ports (Castelló)*. Fundació Bancaixa. València, 170 p.
- VALCÁRCCEL, J. A. (1795): *Agricultura General y gobierno de la casa de campo*. José Estevan-Francisco Burguete, 1765-1795. Valencia. 10 vol.